

A római vallás legújabb története

A római vallásról az elmúlt száz évben számos jelentős, paradigmaticus munka született, amelyek leginkább módszertani szempontból, a jelenséget vizsgáló kérdések mibenlétében tértek el egymástól.¹ *Georg Wissowa* korszakalkotó munkája² sokáig meghatározta a tudományágat, igaz, *Franz V. Cumont* munkássága már a XX. század elején radikális törést hozott a hagyományos római kultuszok és az ún. keleti kultuszok száz éven át külön utakra tért kutatásában³. A római vallásról szóló nagy monográfiák a XX. század folyamán – legyen itt szó *Warden Fowler*,⁴ *Vsevolod Basanoff*,⁵ *Albert Grenier*,⁶ *Herbert J. Rose*,⁷ *Franz Altheim*,⁸ *Jean Bayet*,⁹ *Kurt Latte*,¹⁰ *Georges Dumezil*,¹¹ *John Fergusson*,¹² *Robert Schilling*,¹³ *Robert Turcan*,¹⁴ *John North*¹⁵ vagy *John Scheid*¹⁶ munkájáról – rendkívül eltérő jelleget mutattak. Ezekhez a monográfiákhoz szervesen társul a kor két

1 A római vallás kutatástörténetéről röviden: Szabó Cs.: Párbeszéd Róma isteneivel. A római vallások kutatásának jelenlegi állása és perspektívái, *Orpheus Noster* 9/2, 2017, 151–163.

2 G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902 (második kiadása 1912-ben a legidézettebb).

3 C. Bonnet: „Le grand atelier de la science”: *Franz Cumont et l’Altertumswissenschaften. Héritages et émancipations. 1. Des études universitaires à la fin e la 1e Guerre mondiale (1888–1923)*, Brussel–Rome, Belgisch Historisch Instituut te Rome, 2005.

4 W. Fowler: *The religious experience of the Roman people*, Edinburgh, 1911.

5 V. Basanoff: *Les dieux des Romains*, Paris, 1942.

6 A. Grenier: *La religion romaine*. In: *Les religions de l’Europe ancienne III*, Paris, 1948, 81–233.

7 H. J. Rose: *Ancient Roman religion*, New York, 1948.

8 F. Altheim: *Römische Religionsgeschichte*, Baden-Baden, 1951–53.

9 J. Bayet: *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957.

10 K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*, München, 1961.

11 G. Dumezil: *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966.

12 J. Fergusson: *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970.

13 R. Schilling: *Rites, cultes, Dieux de Rome*, Paris, 1979.

14 R. Turcan: *The cults of the Roman Empire*, New York, 1997.

15 J. North: *Roman religion*, Cambridge-New York, 2000.

16 J. Scheid: *La religion des Romains*. Paris, 1998.

nagy tudományos gyűjteménye, az EPRO¹⁷ és az ANRW¹⁸ sorozata. Míg a *Marteen J. Vermaseren* szerkesztette, több mint száz kötetes EPRO sorozat elsősorban *Franz. V. Cumont* nyomdokán az ún. keleti vallásokat helyezte előtérbe, a *Wolfgang Haase* által szerkesztett ANRW 16.1-es kötetétől a 27.1-es kötetig több mint tízezer oldalon át foglalta össze a római vallás szinte minden sajátosságát, először integrálva a kora-kereszténységet, mágiát és ókori vallásos filozófiát is egyazon tematikai egységbe. Ezt a globális nézetet követi *Mary Beard*, *Simon Price* és *John North* rendkívüli hatású kötete is, amely az első olyan munka volt, amely a római vallás történeti sajátosságain és változásain túl a vallásgyakorlat rituális szerepére és társadalmi mélységeibe is részletes betekintést nyújtott.¹⁹

A római vallástörténeti kutatásokba ebben az időszakban lép be Jörg Rüpke,²⁰ akinek legutóbbi paradigmátikus kötete (*Pantheon: Geschichte der antiken Religionen*, München, 2016) angol (*Pantheon. A new history of Roman Religion*, Princeton, 2018) és olasz (*Pantheon. Una nuova storia della religione romana*, Roma, 2018) nyelven is megjelent. Rüpke most megjelent, angol nyelvű kötete egy 2001 óta tartó folyamatos vallástudományi metamorfózis eredménye, amelyet számos nemzetközi projekt²¹ és az azokat lezáró jelentős monográfiák²² összegzéseként is értelmezhetjük.

17 M. J. Vermaseren (szerk.): *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*, 1961–1992.

18 W. Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 16–27.1*, Berlin–New York, 1978–1992.

19 M. Beard–S. Price–J. North: *Religions of Rome (I–II.)*, Cambridge, 1998. A kötet ugyanakkor tükrözi S. Price nagyhatású doktorijának vallásnézetét és a W. Burkert és a C. Bell féle rituális iskola új hullámát is. Kötetük máig az egyik legnépszerűbb tankönyv a római vallásokról az angolszász egyetemeken.

20 Kutatói életútjáról lásd: Szabó Cs.: *Roman Religion. Religions of Rome. Interview with Jörg Rüpke*. In: *Studia Antiqua et Archaeologica* 20, 2014, 383–390.

21 DFG 1080 Roman Imperial and Provincial Religions (2000–2008), DFG 896 Concepts of the Divine and of the World (2006–2008), DFG Religious Individualization in Historical Perspectives (2008–2012, 2012–2017), Lived Ancient Religion ERC Advanced Project (2012–2017), The City in the History of Religion / Religion and Urbanity (2017–).

22 Munkássága az elmúlt húsz évben közel 40 monográfiát és 38 szerkesztett vagy társ-szerkesztett kötetet ölel fel. A jelentősebbek közül kiemelendő: J. Rüpke: *Die Religion der Römer. Eine Einführung*, München 2001; J. Rüpke: *Fasti sacerdotum Prosopographie der stadtrömischen Priesterschaften römischer, griechischer, orientalischer und jüdisch-christlicher Kulte bis 499 n. Chr.* Stuttgart, 2005; J. Rüpke (ed.): *A Companion to Roman Religion*, New York, 2007; J. Rüpke: *Von Jupiter zu Christus: Religionsgeschichte in römischer Zeit*, Darmstadt, 2011; J. Rüpke: *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, New York, 2011; J. Rüpke: *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, Philadelphia, 2012; J. Rüpke (ed.): *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford, 2013; J. Rüpke, *Superstition ou individualité? Déviance religieuse dans l'Empire romain*, Paris, 2015; J. Rüpke–R. Raja (eds.), —>

Az angol és az annak alapján kiadott olasz változat címe érdekes módon eltér az eredeti német kötetétől: míg utóbbi a merészen hangzó és merően túlzottnak ható „az ókori vallások története” címet viseli, addig az angol és az olasz már sokkal inkább kifejezi a kötet valódi tartalmát: a római vallás egy új története. Az eltérés abból adódik, hogy a kötet földrajzi és kronológiai dimenziói valóban egyedülállóan merészek: a Kr. e. IX. századtól a Kr. u. IV. század végéig a teljes mediterrán világot magába öleli, igaz, a felhozott példák döntő többsége az itáliai félszigetet és szórványosan a görög világot és Észak-Afrikát érintik. A mediterrán világ gazdaságában és művelődéstörténetében kulcsszerepet játszó Kis-Ázsia vagy a Közel-Kelet például még az előbbi régióknál is ritkábban jelennek meg. Érthető tehát, hogy bár a mediterrán világ gazdasági, kereskedelmi kapcsolatai már a hellenizmus idején teljesen behálózták a Földközi tengert és elértek a Kaukázus, Közép-Ázsia és India vidékeire is, Rüpke kötetében Rómának ezen vidékei és hálózatai nem jelennek meg.²³ Emiatt talán sokkal inkább reális cím az angol és az olasz, amely sokkal szorosabban megjelöli a kötet témáját.

Rüpke már rövid, ám kollegáinak és barátainak neveiben bővelkedő köszönetnyilvánításában kifejti meggyőződését: ókori vallások történetéről írni nem kollektív aktorokon („rómaiak”, „Róma”) keresztül, hanem sokkal inkább egyének megélt vallásán keresztül lehet. A köszönetnyilvánításban megemlíti, hogy a kötet az erfurti Max Weber Kollégiumban 2012 és 2017 között zajló The Lived Ancient Religion ERC Projekt eredményeként született meg.²⁴ A projekt, melynek állandó tagjai között az ókori római és korakeresztény vallás kutatásának számos neves alakját megtaláljuk öt éven át közel száz neves kutatót, fiatal pályakezdőt és doktoranduszt vonzott Erfurtba, amely ezáltal nemcsak az ókori vallások kutatásának, de a 2015-ben itt rendezett Vallástörténeti Kongresszus révén a vallástudomány egyik

A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World, New York, 2015; J. Rüpke, *Religious Deviance in the Roman World: Superstition or Individuality*, Cambridge, 2016; J. Rüpke: *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome*, Ithaca, 2016.

23 Lásd: H. Peregrine–N. Purcell: *The corrupting Sea. A study of Mediterranean history*, Oxford 2000.

24 A projekt öt éve alatt számos workshopot, konferenciát és egyéni előadást szerveztek, ezek egy része kötetben is megjelent. A projekt hosszú távú eredményeként említendő a *Religion in the Roman Empire (RRE)* folyóirat elindítása, amely évi négy füzettel jelentkezik és 2015-ös indítása óta máris a római vallástudományi kutatások legfőbb fóruma lett. A projekt módszertanának részletes összefoglalóját lásd: J. Rüpke et al., *Religion in the making. The Lived Ancient Religion approach*. Open access: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2018.1450305>. Utolsó látogatás: 18. 04. 2018.

fellegvárává lett.²⁵ Talán emiatt a globális, a római vallás kutatásán jóval túlmutató jellegénél fogva a kötet bevezetője sokkal nagyobb szakmai közönséghez szól: a vallástudomány iránt érdeklődőkhöz és vallástudósokhoz is. Az I. fejezet (Mediterrán vallástörténet) vallástudományi tömörséggel mutatja be azokat a kulcsszavakat, főbb kérdéseket és módszertani innovációkat, amelyekkel a szerző a kötet következő 300 oldalán át elemezni fogja a római vallás(ok) sajátosságait. Az első alfejezetben röviden kifejti, miért Róma lesz elemzésének központi helye: a város az ókor legnagyobb urbánus központja, kulturális olvasztótégelye volt, ahol a mediterrán világ szinte összes népe és vallása találkozott több mint ezer éves ókori története során. A szerző röviden próbálja körüljárni a vallástudomány legkeményebb terminológiáját, a vallást is, ám szigorúan a kötet fő kutatási céljainak tükrében. Rüpké szerint ókori vallást kutatni leginkább az egyén vallásos élményének, valláskommunikációs stratégiáinak és azok állandó változásainak tükrében lehet, igaz, az egyénre, személyre szabott vallásosság elsősorban a monoteista vallások (judaizmus, kereszténység) térhódításával kap igazán széles spektrumot. Az elméleti bevezető talán legfontosabb és legérdekesebb része a vallásos kompetenciák alkotóelemeiről szól. Rüpké az ókori római vallást négy fő terminológián keresztül elemzi: vallásos ágens (religious agency), vallásos identitás, vallásos kommunikáció és a vallás, mint az individuum stratégiája.²⁶

A kötet második fejezete a Kr. e. IX–VII. századi vaskori Itália vallásos változásait járja körül. Rendkívül leleményes módon, az angolszász történetírás narratíváját követve Rüpké egy fiktív személy (Rhea) szemszögéből mutatja be a vaskor vallásos jelenségeit. Bár Itália vaskori régészeti szakirodalmát értelemszerűen nem ismerheti behatóan, Rüpké figyelme elsősorban a monumentális, megalitikus építmények eltűnésének okaira, valamint az első szentélyek, díszes családi sírok és miniatűr antropomorf ábrázolások megjelenésére esik. Rüpké azt a kérdést próbálja megválaszolni: mikor diverzifikálódnak a vallási kommunikáció anyagi ágensei olyan formában, hogy már egyéni vallásosságról és isteni ágensekről beszélhetünk? Egy olyan kor régészeti anyagát próbálja értelmezni a vallástudós, ahol sem az emberi, sem az isteni szereplőknek nincs neve. Érdekes párhuzamot von a

25 A kongresszus vezérszónokainak előadásait kötet formájában is kiadták: Ch. Bochinger- J. Rüpké (eds.), *Dynamics of Religion Past and Present. Proceedings of the XXI World Congress of the International Association for the History of Religions*, Berlin–New York, 2017.

26 A kötet bevezetőjével ellentétben, a Lived Ancient Religion projekt záró tanulmánya már jóval részletesebb fogalomtárral írja körül a római vallás újfajta kutatásának módszertanát: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2018.1450305>. Utolsó látogatás: 18.04.2018.

temetkezési javak miniatürizálása és az első antropomorf ábrázolások között, amelyek – véleménye szerint – az emberfeletti vallásos ágensek (hagyományos nevükön istenek) első megnyilvánulásai. Rüpke a római vallás születésének „forradalmát” abban látja, hogy a túlvilági/ természetfeletti erőkkel történő kommunikáció a társadalmi és klimatikus változások együttes hatására nevesített, arccal, képpel ellátott istenek jöttek létre, amelyeket a települések központjába helyezett istenházakban (templomokba) találunk már a VIII–VI. században. Ugyancsak ekkorra tehető a vallásos kommunikáció első intézményesített formáinak és struktúráinak (papság) megjelenése az etruszk városokban. Ez a forradalmi változás alig 2–3 évszázad leforgása alatt következett be.

A kötet harmadik fejezete már Vallásos infrastruktúrákat vizsgál a Kr. e. VII–V. században. A monumentális templomok megjelenésének társadalmi hatását és vallásos innovációját Satricum jól ismert példájával, majd a korabeli itáliai szentélyek terrakotta díszítésével, ikonográfiai programjával illusztrálja a szerző. Egy-egy régészeti esettanulmánnyal néha csak egy sorban foglalkozva, de a teljes itáliai félszigetet és a görög és etruszk városokat együttes elemzésbe foglalva, Rüpke azt a kérdést járja itt körül, hogy miért érte meg a helyi elitnek a vallásos befektetés és egy-egy rítus, vallásos élmény megörökítése, hosszú távú fenntartása. A negyedik fejezet a vallásgyakorlat Kr. e. VI–III. század közötti sajátosságait járja körül. Azt a kérdést vizsgálja, hogy az emberi test ábrázolása és teljes körű implikálódása (hangja, testmozgása révén) a vallásgyakorlatban milyen módon alakította egyrészt a vallásos kommunikáció egyre sajátosabbá, különlegessé váló, Rüpke által is szakralizáltnak nevezett tereket (szentélyek) és az ezekben a valláskommunikáció szempontjából magas intenzifikációjú terekben milyen tárgyi eszköztár és figuratív narratívák jöttek létre az etruszk vallásban. A fejezet főbb fogalmai – a test használata, szakralizáció, komplex rituálék, képek és történetek – a vallásos kommunikációnak evolúciós linearitást, történeti keretet adnak, és az vizsgálják, hogyan került az emberi test az isteni világgal való kommunikáció központjába. Ember és isten kommunikációjának térbeli (térszakralizáció) és időbeli (naptárak megjelenése) keretezése és szabályozása egyrészt az isteni világ antropomorfizálódásához és az egyre komplexebb intézményesüléshez (papság, vallásos normatívák) vezetett. Az ötödik fejezet a vallásos aktorok szerepét elemzi a vallásgyakorlat alakításában és hasonulásában („appropriation”). A fejezet röviden bemutatja a flamenek, vesta-szűzek, pontifexek, augurok funkcióit és szerepkörét, majd kitér néhány esettanulmányra amelyeken keresztül a római hivatalos papság vallásgyakorlatát és hatalmi szerepkörét elemzi. Érdekes, hogy bár a fejezet egy késői, főleg köztársaság-kori korszakra vonatkozik, Rüpke itt is használja az általa

létrehozott divinitás-fogalmat („*not indubitably plausible actors*”), annak ellenére, hogy ezek a „nem magától értetődő aktorok” ebben a korszakban már név szerint ismertek, hierarchizáltak, térben, időben meghatározottak. Rüpke értekezik a térszakralizáció fogalmáról, elemezve a templomépítés folyamatának és hatásának változásait. Röviden ugyan, de hangsúlyozza, hogy a belső tér rendezése és az ott kialakított szakralizált tér elosztása a templomok többségében másodlagos szerepet töltött be, ellenben a külső jegyek, azok földrajzi környezete, nemegyszer az épület formája, díszítése, hang és vizuális effektusai jelentős társadalomtörténeti, gazdasági, politikai és valláspszichológiai hatással bírtak. A fejezetek rövidege, tömörsége ellenére, Rüpke kitér a kortárs római vallástudomány szinte minden olyan főbb témájára, amely a templomokkal és azok építészeti, vallásgyakorlati, gazdasági vagy pszichológiai hatásukkal foglalkozott az elmúlt években. Rövid templom-meghatározása („*a templom nemcsak egy épület, hanem egy magasabb rangú erőnek szánt, sajátos valláskommunikáció fenntartása és ábrázolása*”) elsősorban J. Z. Smith térelméletére utalhat. Kiváló elemzést ad a vallásos bankettek és rituális étkezések kultúrájáról, gasztronómiai hatásáról és közbeszédre is hatást gyakorló erejéről. A fejezet kitér továbbá a vallásos „tömegkommunikáció” csatornáira is: játékokra és a háborúra, mint vallásos ceremóniákkal teli esemény-sorra.²⁷ A hatodik fejezetben Rüpke valláskommunikációval kapcsolatos kutatásait foglalja össze az írott és beszélt vallásra fókuszálva. Rüpke szerint, ha a vallást, mint kommunikációs formát a nyelvhez hasonlítjuk, akkor ennek az anyanyelvénél jóval ritkábban használt „nyelvnek” a szisztematikus tanítása csak a császárkor kezdetén indult. Addig szájhagyomány útján terjedt. A római valláskommunikáció írásos hagyományait és narratíváit Rüpke az etruszk síremlékek rövid felirataiból és a *disciplina etrusca* hagyományaiból vezeti le, és szoros összefüggésbe hozza a lokális elit kialakulásával és a valláskommunikáció intézményesülésével. Rüpke röviden elemzi a római mítoszok, különösen a városalapító mítoszok narratív szerepét a valláskommunikációban, de elemzi a mítoszromboló és valláskritikus görög és római szerzők főbb elméleteit is. Rüpke a római historiográfia történeti műveinek szisztematikus jellegében látja az első római „vallás” („*religio*”, „*religion*”) fogalom megjelenését is, legalábbis az ókori vallás elemzésének történetét. Külön fejezetet (VII. fejezet) szentel a római vallástörténetben különösen fontos és paradigmaváltó Augustus-i korszaknak, amelyben Rüpke a restauráció, innováció, a császár vallási hálózatainak elemzésében tud újat hozni a könyvtárakat megtöltő témában. Rüpke ügyesen elemzi az augustusi média (érmék, monumentális feliratok, térszakralizáció) eszköztárát a vallás-

27 A téma J. Rüpke doktori disszertációja volt és máig egyik legidézettebb műve: Rüpke, J. *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Tübingen, 1990.

kommunikáció szempontjából és rávilágít az augustinusi vallásreform egyrészt mélyen hagyományos, másrészt radikálisan új sajátosságaira, amely Rómát egy vallásos memória (mnemotopé) helyévé változtatta.

Rüpke kötetének talán legfontosabb fejezete a nyolcadik, amelyben az „élő, megélt vallásról” (Lived Religion) ír. A kortárs amerikai antropológia és vallástudományi iskolából átvett jelenség a hétköznapi emberek vallásgyakorlatát, vallás és istenképzetének egyéni változásait, valamint valláskommunikációs formáinak hasonulását és testesültségét (embodiement) vizsgálja. Rüpke e fejezetben azt vizsgálja, hogyan tanulták meg az ókoriak a vallásgyakorlat univerzális és helyi hagyományait, milyen „domesztikus” terekben gyakorolták azt (ház, család, kertek, sírkertek) és milyen nem feltétlenül plauzibilis aktorokkal alakult ki valláskommunikáció ezekben a terekben. Rüpke következtetése az, hogy a domesztikus vagy privát vallás fogalma anakronisztikus, modern fogalom amely rossz irányba helyezi a kutatás fókuszpontját. Helyette ő új tértaxonómiát vezet be, ahol a valláskommunikációban szerepet játszó terek (térszakralizáció) kutatása az emberi és emberfeletti aktorok közötti párbeszéd intenzitását, vizibilitását és helyi sajátosságait elemzi.

A következő három fejezetben Rüpke azt a négy évszázadot foglalja össze (Kr. u. I–IV.) amelyet az eddigi szakirodalom hol a „második paganizmus”, hol a „vallási konkurencia és piac” fogalmával jellemzett.²⁸ Rüpke azt vizsgálja, hogyan formálódtak, terjedtek és maradtak fent a Kr. u. I–III. században létrejött kisvallási csoportok, milyen szerepet játszottak ebben az egyéni karizmatikus vallási vezetők („vallási szolgáltatók”) és azok szűk baráti és személyi hálózata és milyen formái ismertek az egzotícizmusnak (egyiptomiség, perzsaszerűség), amelyek hozzájárultak ezeknek az új vallási mozgalmaknak a sikeres fennmaradásához és gazdag lokális változatosságához.²⁹ Ahogy számos tanulmányában és szerkesztett kötetében, Rüpke szakít a „keleti vallás” fogalmával, hangsúlyozva az Isis, Serapis, Mithras, Magna Mater kultuszok római jellegét és kulturális kontextusát. A kötet ezen fejezeteinek főbb címei követik a The Lived Ancient Religion projekt jelentős konferenciáinak

28 A második paganizmus fogalmát Paul Veyne vezette be, bár a kisvallási csoportok és új vallási irányzatok éles elkülönítése a „hagyományos” római vallástól elsősorban Franz V. Cumontnak köszönhető. A vallási piac fogalmát a római vallástörténeti kutatásokba John North 1992-es paradigmatis cikke vezette be: J. North, „The Development of Religious Pluralism,” in J. Lieu–J. North–T. Rajak (szerk.), *The Jews Among Pagans and Christians*, London, 1992, 174–193. North legutóbbi összefoglalását a témában lásd: <http://religion.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-114>. Utolsó látogatás: 2018. 05. 23.

29 Angol terminológiák: egyptionism, persianism.

témáit és eddig megjelent számos köteteinek módszertanát. Rüpke kiválóan foglalja össze a vallási szolgáltatók hatalomra és monopolizációra, versengésre de legtöbbször kiegészítő szerepkörre törekvő sajátosságait.³⁰ Itt esik röviden a mágiáról is, bár a ma már könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező témát nem igazán elemzi a szerző³¹. Külön fejezetet szentel egy másik kutatási témájának, a vallási társaságoknak, szervezeteknek, képzelt és valós közösségeknek is. Itt említést tesz a szövegközpontú közösségekről (zsidó közösségek) is. Rüpke kötetének talán legtöbb vitát kivált(hat)ó fejezete a Kereszténység kialakulása címet viseli, ahol Macrion Kr. u. 140-re datált szövegét értelmezi az ókori biográfiaírás és narratív vallásirodalom kontextusában, nagyban építve *Klinghardt* és *Vinzent* téziseire.³² Rüpke utolsó fejezetében azt elemzi, miként éltek együtt „pogány” és nem pogány vallási közösségek, és hogyan vezetett a vallási konkurencia és piac a mai értelemben vett vallás fogalmának kialakulásához.³³

Jörg Rüpke kötete az egyik legátfogóbb munka, amelyet a római vallásról írtak. Módszertani innovativitása, információgazdagsága és elemzési szemléletének egyedülálló jellege miatt alighanem sokáig a legeredetibb munkának fog számítani, amely a témában megjelent. A kötet hosszú távú hatásáról már most szakmai viták zajlanak, a kutatástörténetben játszott szerepéről csak az idő fog majd dönteni.³⁴

Jörg Rüpke: *Pantheon. A new history of Roman religion (Pantheon. A római vallás új története)*. Princeton, Princeton University Press, 2018, 551 p. 64 kép. ISBN 9780691156835.

Szabó Csaba

30 A témáról részletesen beszél a könyv számos alfejezete, ám ehhez fontos kiegészítést nyújt még a projekt egyik konferenciájának tematikus kötete: R. L. Gordon–G. Petridou–J. Rüpke (szerk.), *Beyond priesthood. Religious entrepreneurs and innovators in the Roman Empire*, Berlin–New York, 2017. A kötet ingyen elérhető: <https://www.degruyter.com/view/product/463366>. Utolsó látogatás: 2018. 05. 24.

31 A témáról lásd: L. R. Gordon Introduction. In: F. Marco-Simón–R. L. Gordon (szerk.), *Magical practice in the Latin West*, Leiden–Boston, 2010, 1–50.

32 A fejezet nagyban épít Markus Vinzent szenzációszámba menő kötetére: M. Vinzent *Marcion and the dating of the synoptic gospels*, Leuven, 2014.

33 A fejezet számos, a témában alapmunkának számító kötetet elfelejt idézni. Ezek közül kiemelendő: P. Brown *The Trough the eye of a needle. Wealth, the fall of Rome and the making of Christianity in the West (350–550 AD)*, Princeton, 2012. Lásd még: M. Sággy–E. Schoolman (szerk.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries)*, Budapest, 2017.

34 A kötetről közölt recenziókat és elemzéseket a Religion in the Roman Empire folyóirat 2018/4.1-es számában közölték. Lásd főleg: C. Bonnet Coping with Pantheon, RRE 2018/4.1, 113–119 valamint J. Bremmer Jörg Rüpke’s Pantheon, RRE 2018/4.1, 107–112.